

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

Mol, J.A.

Citation

Mol, J. A. (2020). Geweld op het Friese platteland 1524-1530. *De Vrije Fries. Jaarboek Uitgegeven Door Het Koninklijke Fries Genootschap Voor Geschiedenis En Cultuur En De Fryske Akademy*, 100, 204-225. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3160703>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3160703>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DEEL
100

THEMA: KONING REDBAD

Sinds 1839

De Vrije Fries

Jaarboek

uitgegeven door het
Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur
en de Fryske Akademy

Deel 100
2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100

2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100
2020

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklijk Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Prof. dr. Ralf Futselaar, Drs. Martha Kist,
drs. Otto Knottnerus, drs. Binne Keulen (secr.),
prof. dr. Hans Mol, dr. Han Nijdam (eindred.),
dr. Jelte Olthof, Doeke Sijens (voorz.), Hans Zijlstra

Eindredactie: Jan Ybema MA

Redactieadres

Redactie De Vrije Fries
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: *Portret van koning Radboud, vervaardiger onbekend. De familie Van Sminia kocht dit portret in 1834 op een veiling van de nalatenschap van rijkarchivaris Van Wijn. Momenteel in particulier bezit. Foto: Bob Goedewaagen*

Onder: *Fysiek geweld bij een ruzie over een kaartspel: schilderij uit de kring van Jan Bruegel de Oudere naar Pieter Bruegel de Oudere. Kunsthistorisches Museum, Wenen, Wikimedia Commons, Publiek Domein*

ISBN 978-90-6171-026-4

FA-nummer 1122

NUR-code 680

Het wetenschappelijk jaarboek De Vrije Fries biedt een platform voor wetenschappelijke en essayistische bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis, kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst. In het themagedeelte is er aandacht voor actuele thema's of onderwerpen die wetenschappelijk vernieuwend zijn en tegelijkertijd breed en maatschappelijk relevant zijn.

Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat kunnen worden opgevraagd. De Vrije Fries kent een dubbele peer review-procedure en is geïndexeerd door de European Science Foundation (ERIH PLUS). Deze bijdragen zijn in de inhoudsopgave gemerkt met een *.

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

J.A. (HANS) MOL

1. Inleiding

Middeleeuwen en persoonlijk geweld lijken bij elkaar te horen. Johan Huizinga penseelde het meer dan honderd jaar geleden meeslepend in zijn *Herfsttij*: de middeleeuwer was impulsief en geneigd zijn emoties te volgen, zowel in blijdschap als in woede.¹ Was hij in zijn eer aangetast of werd zijn familie iets aangedaan, dan riep dat meteen om wraak, wat vaak uitliep op een bloedige vechtpartij eindigend in doodslag. Of dit door velen overgenomen beeld van een geringe zelfbeheersing op alle niveaus klopt, is de vraag, maar dat het geweldsniveau in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd hoog was, valt niet te ontkennen. Tal van studies hebben voor heel Europa laten zien dat privégeweld vóór 1600 naar verhouding veel meer mensen dodelijk heeft getroffen dan in de negentiende en twintigste eeuw.² Voor Engeland met zijn rijke overlevering aan justitiële bronnen is dat het beste uitgezocht, met de kanttekening dat daarbij wel grote en soms lastig te verklaren verschillen per stad en regio zijn vastgesteld.³

Voor de Noordelijke Nederlanden is sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zeker ook cijfermatig onderzoek verricht naar de criminaliteit en het geweldsspectrum daarbinnen. Te denken valt aan de studies van Berents, Boomgaard en Müller.⁴ Hun werk richtte en richt zich echter op de steden, wat begrijpelijk is omdat daar nu eenmaal het meeste en beste archiefmateriaal voor overgeleverd is. Het beeld voor de rurale gebieden is nog grotendeels ongevuld, met uitzondering van het laat veertiende-eeuwse Zuid-Holland waaraan Wayne TeBrake een opstel wijdde.⁵ Als we het getalsmatige aspect even terzijde laten en de blik op het ons interesserende Noorden richten, kunnen we vaststellen dat er intussen wel enkele boeiende studies voorhanden zijn over het eer- en vetegeweld in de Friese landen, op basis van wetsteksten, boetelijsten en gerechtsregisters.⁶ Deels hebben ze een rechtshistorisch, deels een historisch-taalkundig en deels ook een historisch-antropologisch karakter. Het recente boek over *Village Community and Conflict* in het laatmiddeleeuwse Drenthe sluit daar mooi op

---

1 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem 1919), hoofdstuk 1: 's Levens felheid'. Huizinga stelt daarbij niet zozeer het geweld zelf centraal als wel het gewelddadige karakter van de middeleeuwse emotie. De titel van zijn eerste hoofdstuk vindt men in het Engels vertaald als 'The violent tenor of life'.

2 Over de trends in de verklaring van de dalende lijn, zie: Gregory Hanlon, 'The Decline of Violence in the West: From Cultural to Post-Cultural History', *English Historical Review* 128 (2013), nr. 531, 367-400.

3 Een recent overzicht is te vinden bij J. Sharpe, *A Fiery and Furious People. A History of Violence in England* (Londen 2016).

4 D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laatmiddeleeuwse Utrecht* (Utrecht 1976); J. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (Zwolle 1992); M. Müller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad. Haarlem, 1245-1615* (Hilversum 2017). Voor een overzicht van het onderzoek ook in de Zuidelijke Nederlanden, tot 2000, zie: X. Rousseaux, 'L'histoire du crime et de la justice criminelle dans l'espace du Benelux' in: M.S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (red.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800). Anciens Pays Bas et Principauté de Liège* (Kortrijk-Heule 2001), 21-82.

5 W.H. TeBrake, 'Crime and Punishment in Rural Holland during the Late Fourteenth Century', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993), 265-287.

6 J.A. Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008); R. van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek. Een onderzoek naar strafverzwarende omstandigheden in de Snitser Recesboeken (1490-1517)* (Eindschrijftie master Middeleeuwse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2012).

aan, met onder meer een boeiende analyse van de bloedwraaktraditie.⁷ Al deze studies nu wekken de indruk dat fysiek en verbaal geweld een dagelijks verschijnsel was in het noorden van Nederland.⁸ Daarbij is nog allerminst duidelijk of de ontwikkelingen in de rurale gebieden anders zijn geweest dan in de steden en of er tussen de diverse regio's ook verschillen aan te wijzen zijn: was men bijvoorbeeld in de boerengemeenschappen van de arme veen- en zandgebieden van Zuidoost-Fryslân en Drenthe sneller geneigd het recht in eigen hand te nemen dan in de vruchtbare kleizones tussen Harlingen en Dokkum?

In dit opstel probeer ik deze vraag te beantwoorden, aan de hand van een serie financieel-administratieve bronnen uit de jaren 1524-1530 die voor veertien van de dertig Friese grietenijen (rechtsdistricten) bewaard gebleven zijn. Het betreft rekeningen uit de archieven van de (Habsburgse) rentmeester-generaal van Friesland, waarin de grietmannen verantwoording moesten afleggen voor hun inkomsten uit de rechtspraak. Dat laatste hield in dat ze moesten noteren wat ze van wie voor welke misdaad aan boeten en breuken hadden geïnd. Deze documenten zijn al wel enige tijd bekend, maar werden nog niet voor misdaad-historisch onderzoek bestudeerd.⁹ Belangrijk voor hun zeggingskracht is dat de overgeleverde rekeningreeksen bij toeval een betrekkelijk evenwichtige spreiding over de provincie laten zien. Nu moet over het daarin behandelde geweld wel benadrukt worden dat homicide er alleen zijdelings in aan bod komt. Dat is omdat de grietmannen sinds de komst van het Saksische

landsheer Albrecht van Saksen in 1498 niet meer bevoegd waren hals- en lijfmisdaden te berechten. Die competentie was voorbehouden aan het Hof in Leeuwarden, ook na 1524 toen het gehele gewest het gezag van Karel V erkende en deel ging uitmaken van de Habsburgse Nederlanden. Toch geven de rekeningen wel degelijk informatie over moord en doodslag, omdat de grietmannen betrokken waren bij de opsporing van daders en daarvan ook de kosten in rekening mochten brengen. Als er in Leeuwarden moordenaars en doodslagers werden veroordeeld, vinden we die terug in de bewaard gebleven sententies van het Hof van Friesland.¹⁰ In de rekeningen worden geen vergelijkbare verantwoordingen voor de Friese steden aangetroffen. Voor het bepalen van het misdadniveau aldaar zijn we aangewezen op twee stedelijke gerechtsregisters die voor Leeuwarden en Sneek zijn overgeleverd, respectievelijk voor de jaren 1502-1504 en de perioden 1490-1496 en 1506-1517. Van beide bronnen, groten-deels nog in het Oudfries geschreven, bestaan goede edities.¹¹ Voor het normatieve aspect kunnen we een beroep doen op de Saksische Ordonnantie van 1504 waarop de grietmannen hun vonnissen en schikkingen moesten baseren. Deze tekst is uitgegeven in deel II van het *Groot Placaat en Charterboek van Friesland*.¹²

2. De grietenijen en de rechtsgang daarbinnen

De grietenij kan vergeleken worden met een schoutdistrict dat meerdere dorpen omvatte. In totaal had het gewest Friesland dertig van zulke

7 P. Hoppenbrouwers, *Village Community and Conflict in Late Medieval Drenthe* (Turnhout 2018).

8 Cijfers over het aantal uit de hand gelopen bloedwraakgevallen in Drenthe zijn niet voorhanden, maar de inperkingsvoorstellen die er in de overgeleverde rechtscodificaties en casuscommentaren aan zijn gewijd, suggereren wel dat de veten bij herhaling tot een maatschappelijke ontwrichting hebben geleid, waarover de rechters en bestuurders zich ernstig zorgen maakten. *Ibidem*, 239.

9 Tresoar Leeuwarden, Rentmeestersrekeningen, inv.nrs. 35-47. Toelichting bij: A.L. Heerma van Voss, *Rekeningen en andere stukken betreffende Friesland, afkomstig uit de Hollandsche Rekenkamer (1515-1575)* (Den Haag 1949). Vgl. J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friese Vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907), 184-186, 238. Van de rekeningen voor West- en Ooststellingwerf bestaat sinds kort ook een uitgave: Henk Bloemhoff, Jerem van Duijl en Sjoerd Galema (ed.), *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde (1524-1531)* (Oldeberkoop 2017).

10 Tresoar Leeuwarden, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7488 Crimineel Sententieboek 1516-1542.

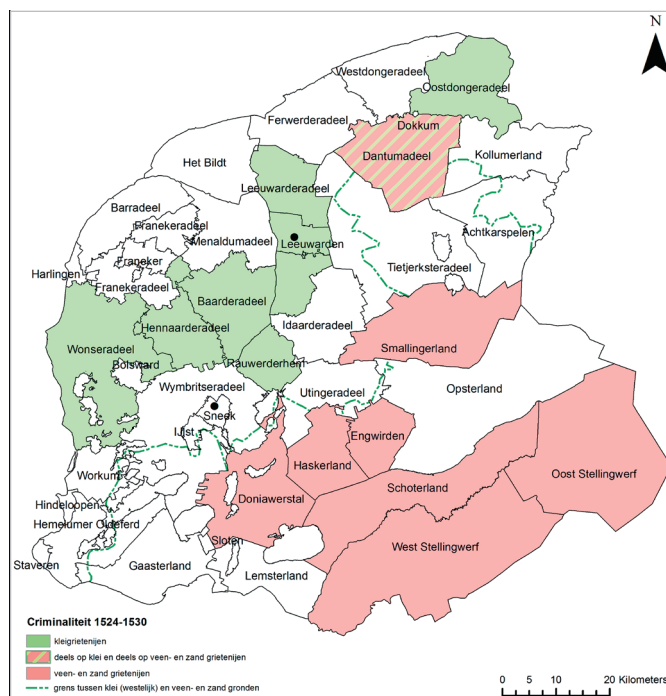
11 M. Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken 1490-1517, mei nammeregister* (Assen 1960); O. Vries en M. Oosterhout† (ed.), *De Leeuwarder Stedstiole 1502-1504. Tekstuitgave met inleiding, aantekeningen, indices en glossarium* (Groningen 1982).

12 G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (ed.), *Saksische Ordonnantie, Groot Placaat en Charterboek van Friesland (GPCV) II* (Leeuwarden 1773), 35-51.

districten, buiten de steden. Ons bestand telt per grietenij gemiddeld dertien kerkdorpen, met Rauwerderhem (zes) en Wonseradeel (27) als uitschieters naar beneden en boven. Dat is iets meer dan het gemiddelde voor alle grietenijen tezamen. Met 175 dorpen, op een totaal van 344 voor heel Friesland in het midden van de zestiende eeuw, dekt het bestand dan ook de helft van het gewest (49,7 procent), in een willekeurig overgeleverde selectie. Dat geldt ook als we er de aantallen boerderijen bij betrekken waaruit al die dorpen in 1640 waren samengesteld. Voor onze veertien districten waren dat er 4679, tegen 9991 voor Friesland in totaal: dat is 47 procent.¹³

Deze zeventiende-eeuwse boerderijcijfers leveren meteen ook de basis voor een schatting van de bevolkingsaantallen ten plattelande.¹⁴ Als we ze vermenigvuldigen met vijf (uitgaand van even zoveel personen per huishouden) en er per dorp voor de niet-agrarische bevolking in de kernen nog een zesde aan toevoegen, komen we bij benadering uit op een kleine 29.000 inwoners in totaal (tegen een kleine 60.000 voor het platteland als geheel).¹⁵ De populatie van alle Friese steden zal in dezelfde tijd om en nabij de 20.000 personen hebben omvat. Tellen we daarbij nog het inwonertal van de ca. vijftig toenmalige kloosters ter hoogte van ca. 1000, dan heeft de Friese bevolking in de periode 1511-1524 in het geheel om en nabij de 80.000 personen omvat.¹⁶ Onze grietenijen zouden daar dus iets meer dan een derde van binnen hun grenzen hebben gehad.

Sommige grietenijen waren rijk, andere juist betrekkelijk arm. De verschillen zijn in het

Kaart 1. Grietenijen waarvoor informatie beschikbaar is over het geweld in de jaren 1524-1530. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

algemeen terug te voeren op het landschap en de bodemvruchtbaarheid. Welvarend waren de districten in het klei- en klei-op-veengebied in het westen en noorden van de provincie, dat ruwweg samenviel met de vanouds bewoonde terpenregio langs de kust. Van onze veertien grietenijen hoorden Wonseradeel, Hennaarderadeel, Baarderadeel, Rauwerderhem, Leeuwarderadeel en Oostdongeradeel daartoe. Arm waren alle zand- en

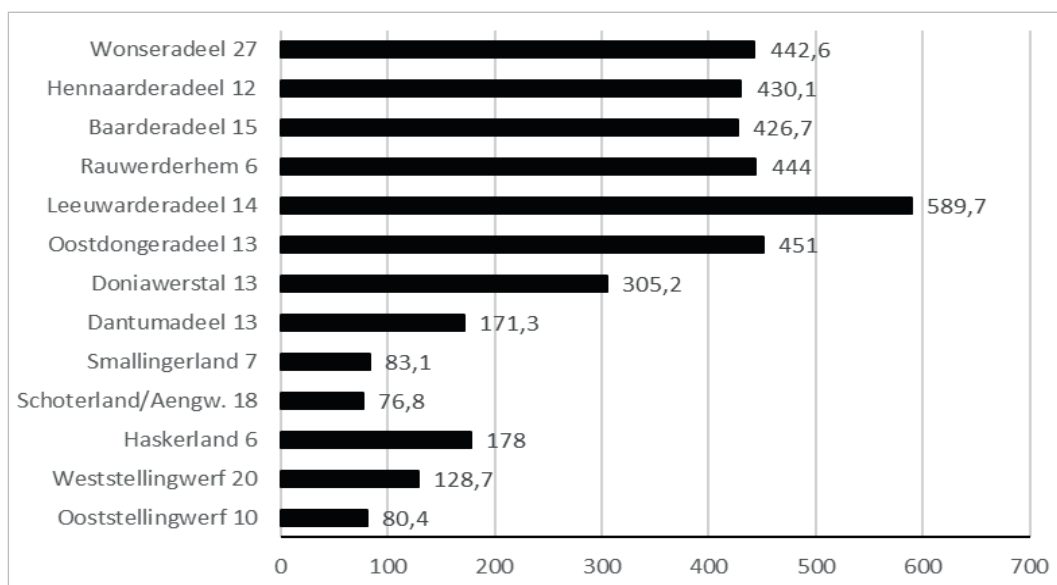
¹³ De Stemkohieren van 1640 met hun opgaven van stemdragende boerderijen vormen de oudste bron die in dit opzicht het gehele gewest dekt: H. Spanninga, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012), 48. Hoewel ze de situatie van meer dan een eeuw later weerspiegelen, geven ze voor de rurale gebieden een goede indicatie omdat er in de betrokken grietenijen tussen 1530 en 1640 weinig nieuwe landen zijn ontgonnen en nieuwe boerderijen gesticht. Hooguit zijn in een paar dorpen door splitsing van bestaande hoeven enkele nieuwe eenheden gevormd.

¹⁴ Oudere bronnen zijn daar niet dekkend voor overgeleverd. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973), 20-24, trachtte aan de hand van het Register van de Aanbreng van 1511 – dat nog niet de helft van het gewest bestrijkt – tot ruwe totaalcijfers te komen. Zijn schatting is dat Friesland in 1511 omstreeks 75.000 inwoners had, met een bovengrens van 80.000 en een benedengrens van 72.000.

¹⁵ Wonseradeel telde dan 3.948, Hennaarderadeel 1.530, Baarderadeel 1.896, Rauwerderhem 822, Leeuwarderadeel 2.394, Oostdongeradeel 1.926, Doniawerstal 2.448, Dantumadeel 1.674, Smallingerland 1.568, Haskerland 1380, Aengwirden 624, Schoterland 2.028, Ooststellingwerf 1.902 en Weststellingwerf 4.788 inwoners. De onderlinge verschillen hebben overigens weinig betekenis, omdat ze gerelateerd zijn aan het aantal woonkernen per grietenij.

¹⁶ Dat komt dus een weinig hoger uit dan het getal van 75.000 bij Faber, *Drie eeuwen Friesland* I, 24.

Grafiek 1. Relatieve rijkdom van de grietenijen op basis van de floerenopgave (belastingomslagquote) in goudguldens, berekend per dorp omstreeks 1550

veengrietenijen in het oosten en zuiden, ook wel aangeduid als Woudgrietenijen als zijnde gelegen in het kwartier van Zevenwouden. Zij waren sinds de negende en tiende eeuw opengelegd door kolonisten, gevestigd op strookvormige boerderijkavels. Nog in de zestiende eeuw werden deze gebieden gekenmerkt door een egalitaire sociale structuur. Adel was er nauwelijks, de zeggenschap was in handen van vrije maar relatief minvermogene eigenerfde boeren. Dat gold zeker voor de aan Drenthe palende grietenijen West- en Ooststellingwerf en het noordelijk daaraan grenzende Schoterland – alsook voor het daar tijdelijk mee samengevoegde kleine Aengwirden – Haskerland, Doniawerstal en Smallingerland. Dantumadeel vormt een tussengeval omdat het zowel uit klei- als uit veendorpen was samengesteld. De welstandsverhouding tussen de grietenijen onderling kan afgelezen worden uit de hoogte van de floerenopbrengsten, zoals berekend omstreeks 1550 op basis van het Register van de Aanbreng van 1511.¹⁷

Sinds het midden van de dertiende eeuw werden de rechtszittingen in deze grietenijen geleid door een grietman. Zijn titel verwijst naar het Oudfriese *greta* dat ‘aanklagen’ betekent. Door de slechte bronnenoverlevering is moeilijk na te gaan hoe de grietmannen in de tijd van de Friese vrijheid werden aangesteld en wat hun zittingstermijnen in de diverse districten zijn geweest. In de meeste grietenijen lijkt tot ca. 1500 een roulatiesysteem te hebben gefungeerd, waarbij de eigendom van vanouds stemgerechtigde boerderijen de doorslag gaf. Het laat zich raden dat vermogende grondbezitters daarbij vaak aan de beurt kwamen. Een factor was dat de rechter behalve over aanzien en ontzag ook over militaire vaardigheden moest beschikken, om tegenstrevende rechtsgenoten tot gehoorzaamheid aan het gerecht te dwingen en bij bedreiging van buitenaf de weerbare mannen aan te voeren. Dat is zeker voor veel eigenerfde boeren reden geweest om soms hun beurt aan krachtige ‘hoofdelingen’ met vermogensreserves en een verdedigbaar steenhuis over te laten. In de kleigebieden blijkt het grietmanschap in de laatste helft

¹⁷ Samengesteld op basis van een in 1582 aangepaste en gecorrigeerde lijst van de floeren van alle grietenijen en steden in Friesland, uit de tijd van rentmeester-generaal Boudewijn van Loo: Historisch Centrum Leeuwarden, Archief gemeente Leeuwarderadeel 1511-1919, inv.nr. 1270.

van de vijftiende eeuw vaak in handen van zulke edelen te zijn geweest.

De hertog van Saksen heeft bij de start van zijn bewind de competentie van de grietnijgerechten ingeperkt: kapitale misdaden moesten voortaan worden berecht door een college van raadsheren, later Hof van Friesland geheten, dat behalve rechtbank en beroepsinstantie ook als hoogste bestuurscollege fungeerde.¹⁸ De grondslag voor de jurisdictie van zowel dit Hof als de grietman is vastgelegd in de Saksische Ordonnantie, uitgevaardigd door Georg van Saksen in 1504. Deze blijkt overigens nog veel strafrechtelijke bepalingen te bevatten uit het Oudfriese gewoonterecht, zoals men dat ook opgetekend vindt in het Ommelander Landrecht van 1448.¹⁹ De Saksische Ordonnantie bleef ook onder Karel V van kracht.

Het grietnijgerecht functioneerde dus sinds 1498 als rechtbank van eerste aanleg voor het platteland, met de door de landsheer benoemde grietman als rechter. Het werd in de Habsburgse en latere gewestelijke administratie ook wel nedergerecht genoemd. Net als voorheen was de grietman tevens verantwoordelijk voor de handhaving van rust en orde. Daarin werd hij geassisteerd door dorpsrechters, die in hun gebied kleine zaken voor hun rekening namen met betrekking tot bijvoorbeeld veldschade en weg- en dijkonderhoud. Zij dienden ook misdrijven te melden, wonden te inspecteren en te helpen met het arresteren van vredebrekers en deze aan het college van grietman en bijzitters te leiden. Deze dorpsrechters en de uit hun midden afkomstige bijzitters - uit elk kwartier een - werden alle door de grietman gekozen. Een van hen kon als substituut of plaatsvervanger optreden. De grietman had verder een secretaris tot zijn beschikking, die ook bij het verhoor van getuigen betrokken werd.

De meeste zaken die door het nedergerecht werden afgehandeld betroffen civiele kwesties, over de eigendom van onroerend goed. Een andere hoofdtak was het bestraffen van alle 'excessen', meest aan de hand van de in de Saksische Ordonnantie opgenomen tarieven. In geval van zware misdrijven waarop een lijfstraf stond, was het aan de grietman om verdachten in hechtenis te nemen, hen te verhoren en met de nodige 'preparatoire' informatie naar Leeuwarden te sturen voor berechting door het Hof. Het grietnijgerecht kwam geregeld bijeen, in ieder geval eenmaal in de vier weken in een of meer centrale dorpen waar dat vanouds de gewoonte was.²⁰ Onder de inkomsten die de grietman eruit mocht genieten hoorde de helft van de boeten die hij aan rechtsovertreders oplegde. De andere helft diende hij af te staan aan de landsheer en dus aan diens gewestelijke rentmeester-generaal te Leeuwarden; reden ook dat de vonnisgegevens waarop we ons baseren en die voor het overgrote deel boeten betreffen, in de rekeningen opgetekend zijn.

3. Boetes en compositie

Het begrip boete verdient nog wel enige uitleg. Oorspronkelijk slaat de term alleen op de vergoeding die de dader schuldig was aan de klager en diens familie om de verhoudingen te herstellen na een verwonding of belediging.²¹ Betaling had ook de bedoeling wraakacties van de slachtofferpartij te voorkomen. Het woord 'bote' in deze zin hangt samen met het element 'bet' in 'beter'. De tarieven die voor deze compensatie golden maakten deel uit van het weergeld.²² Naast deze boete voor het slachtoffer moest de dader echter ook geld betalen aan het gerecht voor het schenden of breken van de vrede. Dit element werd vanouds aangeduid als vredegeld of breuk. Volgens de traditie was de dader voor deze 'brek' half zoveel kwijt als voor

¹⁸ A.H. Huussen jr., 'Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978), 241-298, 246-247; Theissen, *Centraal gezag en Friese Vrijheid*, 185-194.

¹⁹ P. Gerbenzon, 'Enkele nieuwe gegevens over de receptie van het Romeinse recht in Friesland', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959), 133-157, 144-145.

²⁰ De grietman van Smallerland meldt dat hij in het boekjaar 1525-1526 achttien maal een rechtsdag heeft gehouden, steeds met vier rechters en een dienaar: Tresoar, *Rentmeestersrekening 38* (Smallerland), p. 55.

²¹ Van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek*, 49-51.

²² Over de systematiek in de Oudfriese 'boetetarieven', zie: Nijdam, *Lichaam, eer en recht*, 58 e.v..

de boete. Slaan we de Saksische Ordonnantie erop na, dan zien we onder artikel 97 met de titel 'Des rechters part van den peenen' inderdaad vastgelegd dat de rechter van alle breuken half zoveel kon opeisen als de klager c.q. de partij van het slachtoffer. Overigens is bij veel bepalingen alleen de klager als ontvangende partij genoteerd. Deze wordt ook wel 'de(n) part' genoemd. Artikel 81 over 'Slaegen sonder blaeu oft bloet' zegt bijvoorbeeld dat de klager van de dader een halve goudgulden krijgt, waaruit tevens mag volgen dat de dader daarboven aan de rechter een kwart goudgulden schuldig was. Uit deze en andere artikelen valt af te leiden dat in gevallen met een klagende partij de bedragen die de grietmannen aan boetes in hun rekeningen noteerden alleen betrekking hebben op het breukdeel en dat de betalingen die de daders de klagers moesten geven ons ontgaan.

We moeten ons echter realiseren dat bij het overgrote deel van de ons interesserende posten sprake is van compositie. Dat wil zeggen dat er dan een schikking getroffen is tussen de grietman en de dader, waarbij de laatstgenoemde zich akkoord verklaard heeft met de hem opgelegde boete en ook toegezegd heeft deze te betalen. In de teksten vindt men dit op uiteenlopende wijze verwoord. Veelal wordt gemeld dat de dader voor zijn of haar vergrijp 'met de grietman overkomen is' om het vervolgens genoemde bedrag te betalen. Zo bijvoorbeeld in het geval van Van Pybe Renickz te Hijum die een zekere Buwa Ackis een doorgaande wond had gestoken '... daer aff hij metten grietman overkomen is om IX p. XV st.'²³ Vaak wordt ook, in diverse spellingen, de term 'composeren' gehanteerd. Een enkele maal valt het begrip 'dading', in het werkwoord 'verdancen', wat overigens eveneens overeenkomst betekent. Er zijn genoeg aanwijzingen dat de grietman bij het treffen van zijn compositie (voor de breuk) sterk rekening hield met de financiële spankracht van de dader. Omdat de hoogte van de breuk volgens de Saksische Ordonnantie gekop-

peld was aan die van de boete aan de klager c.q. de slachtofferpartij, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de klagende partij steeds in de overeenkomst betrokken werd. Immers, via de compositie regelde de rechter dat de dader verder vrijgesteld werd van rechtsvervolgning, wat moeilijk gerealiseerd kon worden als de klagende partij niet voldaan was.²⁴

Het kwam bij ruzies en tweegevechten natuurlijk wel vaak voor dat de partijen zowel dader als slachtoffer waren en hun schadevergoedingen tegen elkaar konden worden weggestreept. Was er geen klager, dan zal - naar we aannemen - aan de dader geen betaling ten gunste van de slachtofferpartij zijn opgelegd en kwam de opgelegde boete in zijn geheel aan de overheid, in de personen van de grietman en de landsheer. Echt goed uit te maken is dat echter niet omdat de grietmannen in hun rekeningen zelden melding maken van een klagende partij.

De Saksische Ordonnantie draagt in dit opzicht een hybride karakter. Het is in de literatuur al een paar maal benadrukt dat het inheemse Friese recht erin grotendeels is vervangen door het Romeinse.²⁵ Dat klopt zeker voor wat betreft het eerste deel, met de artikelen 1-44 die het procesrecht bevatten. Centraal hierin staat de inquisitoire procedure, met opsporing, getuigenverhoor en gebruikmaking van schriftelijke stukken als bewijsmiddel. De lijdelijkheid van het gerecht, waarbij zaken alleen aanhangig werden gemaakt via een aanklacht en een beschuldiging, had plaats gemaakt voor een actief optreden van de rechter. Er is voor de stad Sneek al geconstateerd dat de nieuwe procedure consequenties had voor de boetes en breuken. Overtreders of daders liepen bijvoorbeeld vaker schulden op aan de stad voor het betalen van boetes, in plaats van aan slachtoffers. Waarbij de schepenen met die daders die hun boetes niet meteen konden voldoen, betalingsregelingen troffen dan wel beslag op goederen lieten leggen.²⁶ Tegelijkertijd lieten de bepalingen

²³ Tresoar, Rentmeestersrekening 36 (Leeuwarderadeel), 1524-1525, p. 35.

²⁴ Uitvoerig over de compositie: R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954), 311-319.

²⁵ Zie de noten 18 en 19.

²⁶ Van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek*, 72-76.

uit de Saksische Ordonnantie genoeg ruimte voor klagers c.q. slachtoffers om kwesties aanhangig te maken en schadevergoeding te verkrijgen. In het geval van Sneek trad de magistraat dan ook nog vaak op als bemiddelaar, met toelating van zoenprocedures, om escalatie te voorkomen.

4. De rekeningen en hun opbouw

Voor een goed begrip van de misdaadcijfers dient eerst nog iets te worden gezegd over de voornaamste bronnen: de voor de rentmeester-generaal bestemde rekeningen van de grietmannen. Deze zijn alle op dezelfde wijze opgebouwd volgens de voorschriften van het Hof van Holland, die aansloten op de Bourgondische traditie.²⁷ Er zijn dertien pakketten overgeleverd, met dien verstande dat die van Schoterland tevens het kleine Aengwirden dekt, omdat dit toen onder dezelfde grietman viel. De overgeleverde pakketten zijn ruim van opzet en bevatten elk tussen de vijftig en honderd pagina's tekst. Ze zijn logischerwijs onder verantwoording van de grietman opgesteld en werden door hem ook persoonlijk in Leeuwarden aan de rentmeester overhandigd.²⁸ Ze lijken echter haast allemaal door de grietnijsecretarissen te zijn geschreven.²⁹ In de marges vindt men vaak opmerkingen van de controlerende ambtenaren, onder meer over de onkosten die bij de rechtsgang gemaakt waren en door de grietman in mindering op zijn afdracht aangedragen werden.³⁰ Elke rekening blijkt per boekjaar te zijn nagekeken, met tussentijdse optellingen per rubriek én met totalen aan het slot, uitlopend op de totale som die de grietman aan de landsheer moest betalen of van hem kon terugvorderen. Blijkens de afwijkende schrijvershanden

1. Jarich van Dekema (1494-1552), grietman van Baardera-deel. Anoniem zeventiende-eeuws portret, naar een verloren gegaan origineel uit 1552, geschilderd door Adriaan van Cronenburgh. Collectie Dekemastate, Jelsum

zijn de tellingen steeds genoteerd door medewerkers van de Hollandse Rekenkamer. Over elk boekjaar zijn de rekeningen aan het eind, na het afhoren, steeds door de rentmeester-generaal en een of meer raadsheren of een ander lid van de rekenkamer van handtekeningen voorzien.³¹

Iedere rekening start met een korte uiteenzetting over de rechten en plichten van de grietman. Daarbij wordt toegelicht dat de grietman een gedeelte mag behouden van het bedrag dat overblijft nadat de uitgaven van de inkomsten zijn

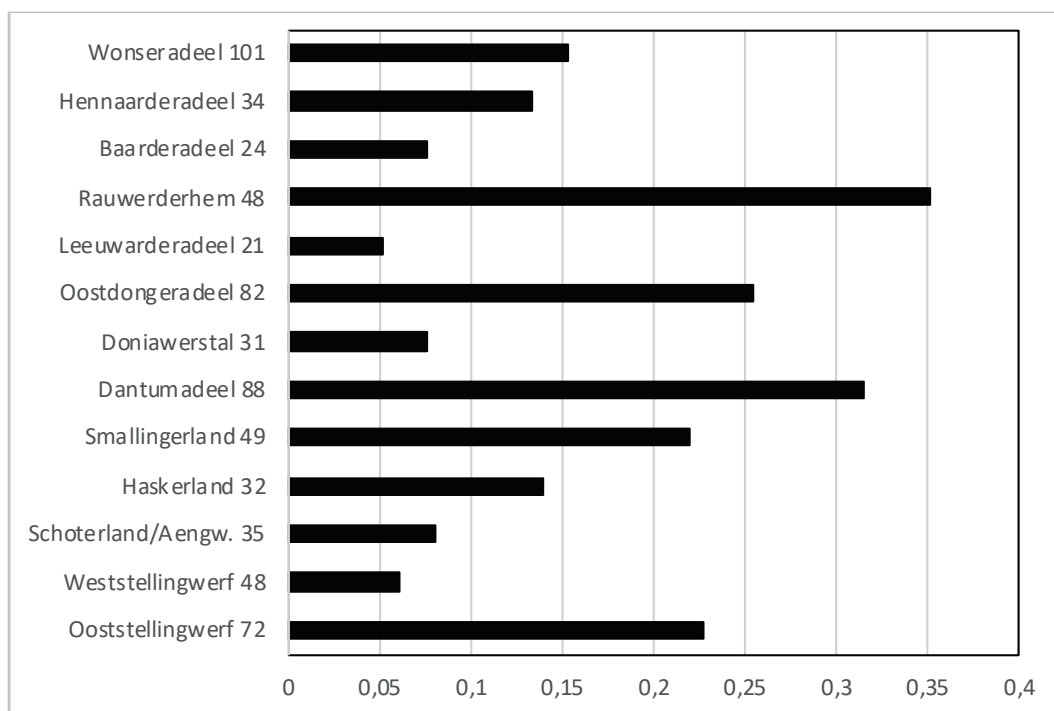
²⁷ Zie over deze traditie: Robert Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380 - ca. 1480* (Hilversum 2014), 205-231.

²⁸ Slechts in een geval wordt gemeld dat de schrijver van de grietnij de rekening namens de grietman heeft overgeleverd: voor Smallerland met betrekking tot het boekjaar 1529-1530 (door Lyeuwe Botte zoon): Tresoar, *Rentmeestersrekening 38* (Smallerland), p. 111.

²⁹ Dat blijkt daaruit dat voor grietnijen waarvan steeds dezelfde grietman in het ambt bleef de schrijvershanden soms wisselen. De grietmannen figureren in de meeste rekeningen steeds in de derde persoon. Alleen in die van Dantumadeel en Weststellingwerf vindt men voor de grietman wel de ik- en mij-vorm gebruikt.

³⁰ Zie bijvoorbeeld de teksten in de editie van *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde*, met de toelichting op de transcriptie door Jerem van Duijl, 24-25.

³¹ In de eerste twee jaren (1524-1525 en 1525-1526) waren er twee raadsheren bij het afhoren betrokken. Voor de latere boekjaren is volstaan met ondertekening door twee of drie geëngageerde leden van de rekenkamer.

Grafiek 2. Aantal criminele processen per grietenij 1524-1530, afgezet tegen het geschatte inwonertal gemiddeld per dorp

afgetrokken, op voorwaarde dat zijn documentatie goed verantwoord is. Er wordt gerekend in ponden, schellingen en penningen. Soms zijn ook andere eenheden gebruikt maar die blijken dan toch steeds te zijn teruggerekend naar het pond (Hollands) van twintig stuivers. Verder wordt de periode van de rekening vermeld. In beginsel besloeg die altijd een jaar, lopend van 1 oktober (Bamisse, oftewel Sint Baafsdag) tot en met 30 september. In het aanvangsjaar 1524 is men echter gestart op 11 oktober, kort na het inzweren van de nieuwe grietmannen op 10 oktober. Ooststellingwerf is dan de uitzondering omdat het eerste register daarvan, op naam van grietman Johannes Koens, 11 oktober 1524 tot en met 20 december van datzelfde jaar loopt. Dat laatste heeft ermee te maken dat Koens tussentijds aan de kant is gezet ten gunste van Gerrit Kost,³² die zijn rekening netjes heeft bijgehouden tot Bamisse 1525 en de volgende jaren de voorgeschreven termijnen volgde.

De rekeningen behandelen altijd eerst de inkomsten en dan de uitgaven. Het deel betreffende de inkomsten bevat steeds eerst de consentgelden,³³ die geheel aan de grietman kwamen, behandelt dan vervolgens de inkomsten uit boeten en breuken, de executiegelden en daarna eventueel kleinere posten zoals de 'criminele zaken' waarvan de opbrengst geheel aan de keizer kwam. De meeste informatie voor ons onderwerp leveren begrijpelijkerwijs de notities over de inkomsten uit boeten en breuken, die naast de opbrengsten van de consentgelden de belangrijkste bron van inkomsten voor de grietman vormden. Zijdelings zijn voor ons thema echter ook enkele kostenrubrieken van belang. Dat geldt in het bijzonder die van de uitgaven voor het innen van de boeten en breuken, het tijdelijk opsluiten van verdachten en het opsporingsonderzoek.

³² De reden voor de grietmanswisseling is niet bekend: Bloemhoff, Van Duijl, Galema, *Rentmeestersrekeningen Stellingwerf*, 14.

³³ Over deze consentgelden (een belasting van een halve stuiver op de goudgulden bij de overdracht van onroerend goed), zie H.A. Drielsma, *Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland* (Leeuwarden 1974).

5. Het aandeel van het geweld in het misdadaarspectrum

Hoe passen nu de diverse vormen van fysiek en verbaal geweld in de algemene misdadaarspectrum voor de betrokken grietenijen? Een antwoord op die vraag kan afgeleid worden uit de bijgaande grafiek, die per grietenij het aantal behandelde processen weergeeft in relatie tot het inwoneraantal. Daarin vallen meteen een paar zaken op.

De eerste is dat de verschillen onderling niets te maken lijken te hebben met de ligging, bodemgesteldheid en welstand van de grietenijen. De kleine, deels op de klei gelegen grietenij Rauwerderhem piekt er bijvoorbeeld tegenover het grote maar landschappelijk vergelijkbare Leeuwarderadeel enorm uit met een groot aantal zaken. Opvallend is voorts dat het in de zand- en veenstreken gelegen en dunbevolkte Ooststellingwerf veel hoger scoort dan het aangrenzende maar volrijkere Weststellingwerf. Verder springt Dantumadeel in het oog. Met zijn 88 zaken was het de grietenij met het op een na hoogste misdadaarspectrum, volgend op het dichtbevolkte Wonseradeel. De verklaring voor dit patroon is niet te zoeken in de grilligheid van de misdaad in het algemeen maar in het vervolgingsbeleid van de individuele grietmannen. We zullen nog zien dat de gestudeerde grietman van Dantumadeel, mr. Syds Tjaarda, zich een buitengewoon actief rechter betoonde en zijn best deed zoveel mogelijk wetsovertreders en misdaden op het spoor te komen. Dat profiel is niet van toepassing op bijvoorbeeld Joost Tjaards van Burmania, die het nedergerecht in Leeuwarderadeel voorzat. Deze rechter lijkt zich eerder terughoudend te hebben opgesteld bij het natrekken van vooral het private geweld in zijn grietenij.³⁴ Een sprekend geval in dit verband betreft het optreden van de opeenvolgende grietmannen van Smallerland: Baucke Kuyper, die actief was

tussen 11 oktober 1524 en 1 juni 1527 en Sake Herjouwsmas te Beets, die hem opvolgde en zeker tot september 1530 in functie bleef. Onder eerstgenoemde, die - ironie van de geschiedenis - aan de kant gezet moest worden omdat hij een doodslag had gepleegd en het land was uit gevluht,³⁵ werden niet minder dan 40 zaken behandeld, waaronder veel geweldsdelicten. Onder de tweede waren dat er slechts negen, waarvan er zes betrekking hadden op eenvoudige diefstallen. Dat laat wel zien dat Sake Herjouwsmas gedurende zijn ons bekende, meer dan drie jaar durende ambtsperiode niet of nauwelijks in het bestraffen van geweld geïnteresseerd is geweest. Deze persoonlijke factor is daarmee uiterst belangrijk om rekening mee te houden. Van de kant van de Rekenkamer is in de rekeningen geen commentaar op het meer of minder actieve optreden van de grietmannen geleverd. Slechts eenmaal wordt - wellicht dan toch niet helemaal toevallig - de grietman van Ooststellingwerf om zijn 'diligentie' (ijver) geprezen.³⁶

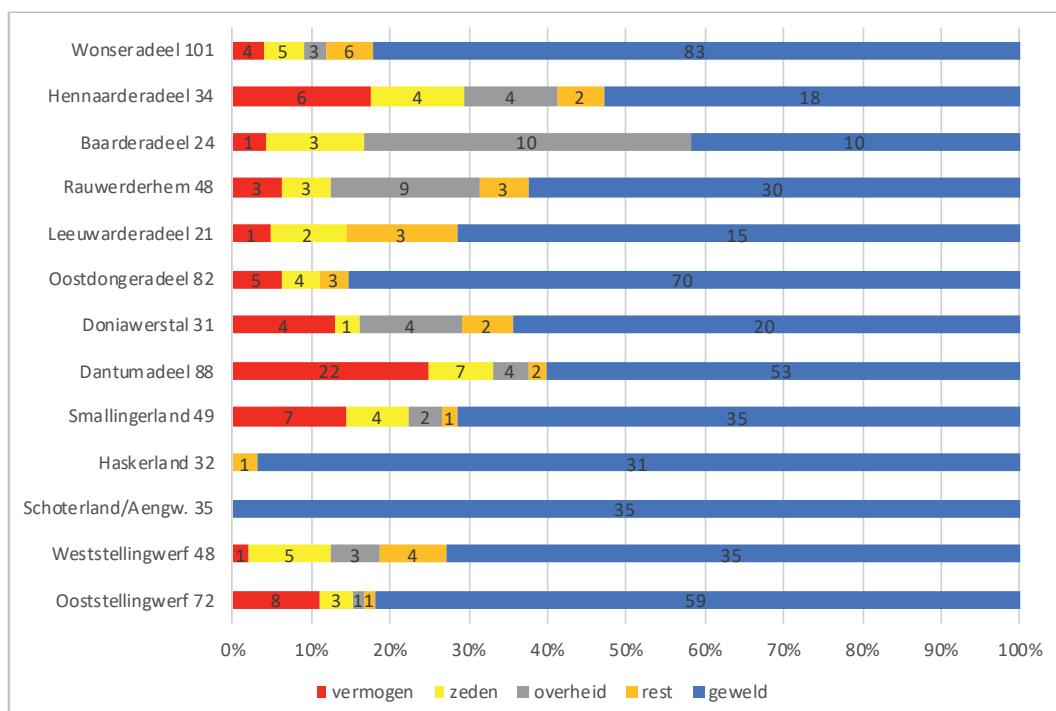
Het rubriceren van misdaden is niet zo eenvoudig. Voor de vergelijkbaarheid lijkt het verstandig geen nieuwe categorieën te ontwerpen maar gebruik te maken van al voorhanden indelingen. Wij oriënteren ons hiervoor op Berents, die zich richt naar de rechtsgoederen die te lijden hebben.³⁷ Hij onderscheidt vier hoofdcategorieën: agressieve of geweldsmisdrijven, vermogensmisdrijven, misdrijven tegen de overheid en misdrijven tegen de zeden, met daarnaast nog de restcategorie 'overige misdrijven'. Als we zijn indeling hier aanhouden - waarbij verbaal geweld niet apart is gerubriceerd, maar onder de hoofdcategorie van agressieve of geweldsmisdrijven is opgenomen - en allerhande twijfelgevallen van misdrijven met een samengesteld karakter zo goed mogelijk proberen te plaatsen, komen we

³⁴ Mogelijk was hij vaak absent. In een studie over het Burmaniahuis in Leeuwarden wordt hij 'spilziek' genoemd en 'berucht om zijn kwistig gedrag': <https://historischcentrumleeuwarden.nl/stad/huizen-en-monumenten/157-stad/huizen-en-monumenten/burmaniahuis/370-burmaniahuis> (geraadpleegd 28 augustus 2020).

³⁵ A.J. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen van H. Baerdts van Sminia* (Leeuwarden 1893), 47.

³⁶ Dit als commentaar op het feit dat hij niet minder dan 4 pond had gedeclareerd voor zestien dagen rondreizen door zijn district om boetes en breuken te innen: 'Dit is den grietman gepassiert voor deze reyse om zijnder diligentie willen ende omdat hij op de frontieren gezeten is': Tresoar, Rentmeestersrekening 46 (Ooststellingwerf), p. 77.

³⁷ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 10-11.

Grafiek 3. Verhouding geweldscriminaliteit tot andere typen misdrijven

voor ons bestand uit op de volgende procentuele verhoudingen voor de diverse grietenijen.

Opvallend zijn ook hier weer de verschillen tussen de grietenijen. Overduidelijk is dat de agressieve of geweldsmisdaden sterk domineren. De rechters in Haskerland en Schoterland met Aengwirden hebben bijna alleen maar geweldsmisdrijven behandeld. En ook in andere Woudgrietenijen zijn de percentages hoog. Toch blijkt de aard van het landschap niet in alle opzichten doorslaggevend, want de kleigrietenijen Wonseradeel en Oostdongeradeel laten even goed hoge cijfers zien. Middeling van de aantallen levert voor alle veertien grietenijen tezamen een percentage op van 75 procent voor de geweldsmisdrijven.

De consequentie van dit grote aandeel van de geweldsmisdrijven is dat de omvang van andere categorieën naar verhouding zeer klein is. Gerend in percentages tellen we 9, 6 en 6 procent

voor respectievelijk de vermogensmisdrijven, de zedenmisdrijven en die tegen de overheid, met voor de restcategorie de overblijvende 4 procent. Voor de zedenmisdrijven en de daden tegen de overheid zouden we misschien geen hogere cijfers verwacht hebben, refererend aan de getallen die voor een aantal Noord-Nederlandse steden overgeleverd zijn.³⁸ Dat echter de vermogensmisdaden in de grietenijrekeningen gemiddeld nog geen tien procent voor hun rekening nemen, is enigszins raadselachtig, zeker als we ze relateren aan de cijfers voor Drenthe, waar tussen 1563 en 1583 bij de door de 'goospraak'-gerechten behandelde zaken de vermogensdelicten met de geweldsmisdrijven om de voorrang streden.³⁹ Het voorbeeld van Dantumadeel leert dat zich op dit terrein wel degelijk het nodige heeft voorgedaan en ook opgespoord kon worden. Daarbij valt vooral te denken aan het weghalen van vee. Mogelijk speelde hier

³⁸ D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985), 195-198.

³⁹ A.Th. van Deursen, 'De zestiende eeuw, 1522-1603' in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985), 241-296,280, met cijfers van R.D. Mulder, 'Volksgezondheid en medici in het oude Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78 (1960), 50-74.

een rol dat de kruimeldiefstallen aan de ene kant en de ernstige delicten zoals roofovervallen aan de andere kant onder de competentie van andere gerechten vielen: de eerste onder die van de dorpsrechters, de andere onder de hals- en lijfrechtspraak van het Hof in Leeuwarden. Het voorbeeld van de zogenoemde bende van Johan Stenbar die in 1547 te Groningen terechtstond voor een enorm aantal over een reeks van jaren gepleegde excessieve misdaden, laat zien dat er in deze tijd sprake was van georganiseerde gewelddadige en grensoverschrijdende roofcriminaliteit die ook de Friese grietenijen trof, met name in de kuststreek.⁴⁰ Waar in de grietenijrekeningen echter wel informatie gevonden wordt over doodslagkwesities die aan het Hof moesten worden voorgelegd, treft men er weinig zulke gegevens in aan over doorverwezen ernstige diefstallen en roofovervallen. De meeste door de grietmannen behandelde vermogensdelicten hebben betrekking op simpele vormen van inbraak en verduistering door minvermogene dorpelingen. De ervoor uitgedeelde boetes waren relatief laag. Dat de beboeting van zulke *havenots* weinig opleverde, kan een motief voor een aantal grietmannen zijn geweest – met de energieke Syds Tjaarda opnieuw als uitzondering – om weinig energie aan hun opsporing en vervolging te besteden.

Dat lag anders bij de categorie zedenmisdrijven, meer in het bijzonder bij de gevallen van overspel en bigamie, die verreweg de meeste

van de 41 geregistreeerde delicten op dit terrein uitmaakten.⁴¹ Normaal gesproken was het bestraffen van echtbrekers in de late middeleeuwen een zaak van het kerkelijk gerecht.⁴² Als bijvoorbeeld voor de stedelijke rechtbank van Utrecht overspelige lieden gedaagd werden, dan kregen die alleen de opdracht mee om uit elkaar te gaan.⁴³ In Haarlem begonnen de schepenen pas tegen het eind van de vijftiende eeuw interesse te tonen voor mannen en vrouwen met buitenhuwelijkse relaties, wat overigens niet resulteerde in een groot aantal strafzaken.⁴⁴ Het staat nog te bezien of in Fryslân de kerkelijke rechtbanken in deze tijd al aan belang hadden ingeboet en hun competentie in huwelijkszaken deels aan het wereldlijk gerecht hadden moeten afstaan.⁴⁵ Zeker is dat in de Saksische Ordonnantie van 1504 twee belangrijke bepalingen zijn opgenomen die de grietmannen de bevoegdheid gaven op dit terrein op te treden. De belangrijkste ervan is artikel 115 ‘Van Ebreckeren’. Hierin is vastgelegd dat echtbrekers door de rechter met een boete van 25 goudgulden kunnen worden gestraft, apart van de vergoeding die zij aan de benadeelde partij moeten betalen.⁴⁶ 25 goudgulden was in die tijd een enorm bedrag, veel hoger bijvoorbeeld dan wat geweldplegers voor het toebrengen van zware steekwonden moesten betalen. Men kon er toen ruim één hectare vruchtbaar kleiland van kopen.⁴⁷ Nu heeft geen der grietmannen deze maximale straf opgelegd en zijn sommige rechters in de

⁴⁰ F.J. Bakker en A.H. Huussen jr., ‘Het oudste Groningse register van criminele en andere zaken en de bekentenis van Johan Stenbar (1475-1547)’, *Verslagen en Mededelingen van de Stichting tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht* 7 (1992), 43-92.

⁴¹ Van sodomie is in de grietenijrekeningen geen sprake. Er is wel een ernstig geval overgeleverd van kindermisbruik in Sibrandahuis, binnen Dantumadeel, gepleegd door de schoolmeester-vicaris heer Ballinck, die daar overigens in Leeuwarden voor op het rad is gelegd.

⁴² Zie bijvoorbeeld de praktijk in Zeeland omstreeks 1500: J.J. van Moolenbroek, ‘Zeeuwen in verzet tegen hun kerkelijke rechters. Een enquête in het jaar 1505’ in: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek opnieuw uitgegeven bij zijn afscheid van de Vrije Universiteit* (Hilversum 2006), 261-290, 274-278.

⁴³ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 114.

⁴⁴ Müller, *Misdaad en straf in Haarlem*, 84-85.

⁴⁵ Elders hoop ik binnenkort dieper op deze materie in te gaan.

⁴⁶ Althans, zo lees ik de enigszins cryptische formulering ‘die eebreckeren zal teghen den part als zyn beddeghenoet verbeteret worden na rechte ende teghen den rechter in 25 gg, als zo dickwyll als dat gheschiet, ghestraft worden’. De bepaling met betrekking tot bigamie, in artikel 102, laat het aan het oordeel van de rechter over hoeveel boete hij de man ervoor wil opleggen.

⁴⁷ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 322: 1 hectare leverde gemiddeld 1 gg aan pacht op. Voor aankoop moest ten minste het twintigvoud daarvan worden opgebracht.

armere streken minvermogene huwelijksbrekers verregaand tegemoetgekomen.⁴⁸ Dat neemt niet weg dat een aantal grietmannen een substantieel deel van hun strafrechtspraakinkomsten juist uit een beperkt aantal echtbreukprocessen heeft getrokken. In het geval van Baarderadeel bijvoorbeeld, met Jarich van Dekema als grietman, leverden drie van zulke zaken meer dan de helft op van de totale opbrengst voor alle 24 rechtszaken tezamen. Het gegeven ook dat veel grietmannen er bij naam genoemde informanten voor hebben ingezet, doet vermoeden dat het financieel motief een rol gespeeld heeft om zich juist voor dit type misdrijf inquisitoir actief te betonen.

De categorie misdrijven tegen de overheid is relatief klein en heeft betrekking op zaken als verzet tegen executie van een vonnis, het niet komen opdagen bij de verplichte wapenschouw van weerbare mannen,⁴⁹ nalatig dijkonderhoud en dergelijke. De restcategorie bevat meldingen over onbepaald wangedrag en vredebreuk, alsook de enige zaak van religieuze heterodoxie die we in de rekeningen zijn tegengekomen.⁵⁰

6. Klein en grof geweld

In het Oudfriesche recht wordt wel onderscheid gemaakt tussen gewelddadige zaken (*wieldelike seka*) en vechtzaken (*fiuchtilika seka*), waarbij de eerste categorie gekoppeld wordt aan vete-gereleerde twisten en de tweede aan de uitoefening van, of dreiging met geweld in de privésfeer bij ruzies en conflicten tussen individuen.⁵¹ Onder die *wieldelike seka* valt dan in het bijzonder ook de *huusbreeck*, of wel het binnendringen van een

huis na een vijandelijke aanval, waarbij vaak ook sprake is van roof, plundering en brandstichting.⁵² Het zal echter duidelijk zijn dat bij privé en familietwisten even goed sprake kon zijn van zo'n vorm van geweld. Huisvredebreuk en vernieling, maar ook het omver halen van andermans omheining, het bederven van veldvruchten of het mishandelen van dieren konden middelen zijn om personen te treffen bij wijze van eigenrichting, als wraak voor ervaren onrecht. We willen ze daarom hier in het geheel van agressieve delicten opnemen, als passend in een reeks van geweldsuitingen en handelingen die kunnen uitmonden in zware verwondingen en doodslag.

Aan het begin, of de minst levensbedreigende kant van het spectrum, staan de krenkende handelingen waarbij het hoofdmotief van de dader was de tegenstander te onteren zonder hem of haar fysiek te raken. Als aparte subcategorie kunnen hier de 'lelijke woorden die de eer aangaan' worden onderscheiden.⁵³ Schelden dus en beledigen, maar vaak ook het uiten van valse beschuldigingen. In de grietenijrekeningen vinden we dit, net als in de Sakische Ordonnantie terug onder de Romeins-canonieke rechtsterm *injurie* of 'injuriose woorden'. 'Injurieus' staat dan voor schadelijk en schandelijk. Veel details over de gebezigde woorden geven onze bronnen niet: slechts een keer wordt gemeld dat de een de ander heeft uitgemaakt voor 'meinedige hond' en dat een vrouw is uitgescholden voor 'hoer merrie'.⁵⁴ Het lijdt echter geen twijfel dat in alle grietenijen geregeld door personen van beide seksen over en weer is gescholden en kwade verdenkingen zijn

48 Zo heeft Syds Tjaarda de 'arme gezel' Nanne Sywerdts die met een meisje uit Groningen overspel had gepleegd toen zijn vrouw in de kraam lag, dertien dagen in de gevangenis van Rinsumageest opgesloten om hem daarna 'op bede van veel mensen' vrij te laten. Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1527-1528, p. 111.

49 In Baarderadeel werden daarvoor zes man elk apart beboet.

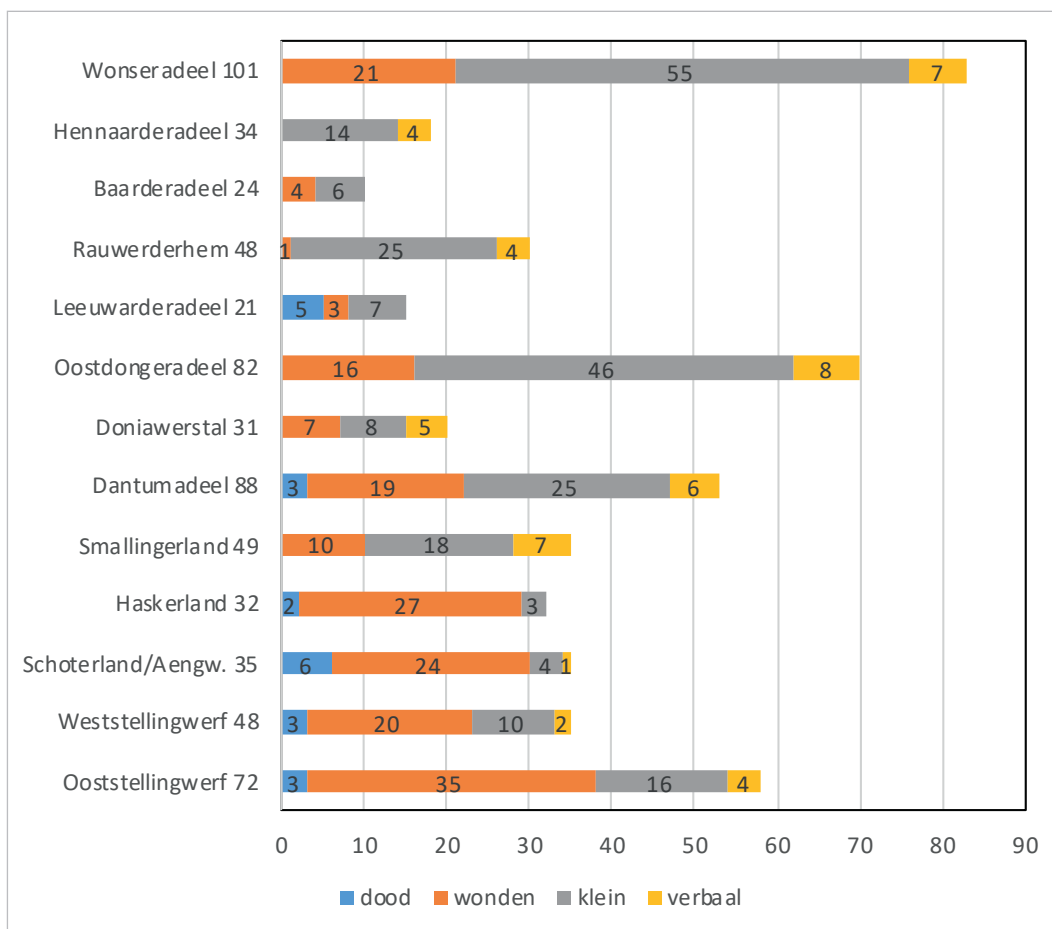
50 Het gaat om een inwoner van Burgwerd wiens zoon geblasfemeerd had tegen God 'en zijne ghebenedide moeder'. Het strafbare feit was overigens dat de man zijn zoon had verborgen. De ketterijzaak zelf viel kennelijk onder de competentie van het Hof.

51 Rudolf His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig 1901), 36.

52 Oebele Vries, "'Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten". Bemerkungen zum friesischen Fehdewesen sowie zur Fehdeterminologie' in: W. Schwarz en M. Tielke (red.), *Tota Frisia in Teilansichten. Hajo van Lengen zum 65. Geburtstag* (Aurich 2005), 121-142, 138.

53 Zie hierover: R.H. Bremmer jr., 'Schelden doet zeer. Verbaal kwetsen in middeleeuws Friesland', *Leidschrift* 12 (1996), 19-36.

54 Tresoar, Rentmeestersrekening 36 (Oostdongeradeel), 1526-1527 p. 73; Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1526-1527, p. 62. Vgl. de gebezigde scheldwoorden in de *Leeuwarder Stedstiole*, 14.

Grafiek 4. Verhouding tussen lichte en zware geweldsmisdrijven

geuit, tot in de kerk toe, en dat veel rechters hun best hebben gedaan er straffen voor uit te delen. Ook een voor ons gevoel onschuldige bewering dat iemand twee broden had verkocht 'die te licht waeren', werd daarbij aangepakt.⁵⁵ Wie bij het zwart maken van een ander zijn beschuldiging niet kon staven, moest betalen. De overheid was er heel streng op, juist om te voorkomen dat verbaal geweld uitliep op fysieke mishandeling en dan helemaal de maatschappelijke orde zou verstoren. Voor de 'injurie woerden' bepaalt artikel 85 van de Saksische Ordonnantie dat de dader gestraft kan worden met twee goudgulden schadevergoeding

aan de klager - en dus één goudgulden (van 28 st.) voor de rechter. In de praktijk kwamen de composities daar alleen op uit bij recidive. Enkelvoudig schelden kostte vier tot zeven stuivers. Met valse beschuldigingen waren in het algemeen grotere bedragen gemoeid, zoals in het geval van Wouter ter Wisch te Appelscha die Koen Heynes diens eer te na had gesproken 't welck hij nyet bewijsen en conde' en die daarvoor aan de grietman niet minder dan 148 st. moest afdragen.⁵⁶ Uit bijgaande grafiek, waarin we een en ander hebben samengebracht onder de rubriek verbaal geweld, mag blijken dat dit type misdrijven in alle griete-

⁵⁵ Tresoar, Rentmeestersrekening 41 (Hennaarderadeel), 1525-1526, p. 55.

⁵⁶ Tresoar, Rentmeestersrekening 46 (Ooststellingwerf), 1525-1526, p. 32.

nijen, met uitzondering van Haskerland voor de rechter is gekomen.

Een volgende deelcategorie binnen het brede geweldsspectrum is die van het niet tot interne verwondingen leidende vechtgeweld.⁵⁷ Het bestrijkt de fase waarin het uiten van beledigingen en bedreiging had plaatsgemaakt voor een aanval op het lijf van de tegenstander, maar dan nog zonder de inzet van scherpe wapens. Men kan ook van vechtpartijen spreken, met gebruik van vuisten of stokken, waarbij men elkaar ook vaak bij het haar vastgreep. Het laatste gold bij uitstek als een zware krenking van de persoonlijke eer. In het Oudfries werd het 'faxfang' genoemd, maar in onze bronnen komen we de daad altijd tegen als haarpluk of plukharen. Een variant die op vrouwen van toepassing was, betrof het ontorende aftrekken van de hoofddoek.⁵⁸ Andere krenkende handelingen in deze categorie, die vaak in de rekeningen opduiken, zijn het in het water jagen van de tegenstander of hem bier in het gezicht gooien. De bestraffing richtte zich qua zwaarte in alle gevallen op het lijfelijk effect van de mishandeling. Bleef het bij een paar slagenwisselingen of een simpele haarpluk en was er weinig aan bloeditstortingen (bloedig en blauw) te zien, dan werd er een bedrag tussen de vier en tien stuiver gerekend.⁵⁹ Het werd al meer als er lang blauwe plekken zichtbaar bleven of er sprake was van bloedrijzing, dat is van een oppervlakkige, niet al te ernstige bloedende wond. Nog in hetzelfde spectrum viel ten slotte het trekken van messen, oftewel 'mesluck', zoals het in de Saksische Ordonnantie wordt aangeduid. Openbare wapendracht was verboden maar het gebruik van broodmessen ('ytel mes' of 'broet jonge') was wel toegestaan en die werden door mannen - vrouwen droegen ze niet - bij het uit de hand lopen van ruzies juist vaak tevoorschijn gehaald. Als dit dan niet meteen uitliep op

2. *Prent van Albrecht Dürer uit 1497 van drie boeren, van wie tenminste één een mes bij zich draagt en een ander een zwaard vasthoudt. British Museum, Wikimedia Commons, Publiek Domein*

steken en uithalen, kon het worden afgedaan met bedragen tussen de vier en de tien stuiver.

Hoewel de boven besproken deelcategorie van de zaakbeschadiging of het geweld tegen huizen, beesten en veldvruchten naar haar aard niet direct onder dit kleine vechtgeweld kan worden gevat, hebben we haar daar cijfermatig toch mee samengebracht omdat ze zich qua bestraffing binnen dezelfde orde van grootte bewoog en betrekkelijk weinig voorkwam. Men moet daarbij wel bedenken dat voor meervoudige huisbreuk en vernieling geen vaste basistarieven

⁵⁷ Vergelijk voor de hierna volgende categorieën de boetetarieven, zoals behandeld door Nijdam, *Lichaam, eer en recht*, 194-207.

⁵⁸ Tresoar, *Rentmeestersrekening 38 (Smalingerland), 1524-1525*, p. 27.

⁵⁹ De Saksische Ordonnantie zette een halve goudgulden (14 st.) op elk van deze misdrijven, maar dan als bedrag dat aan het slachtoffer betaald diende te worden. Voor de vredebreuk moest dan dus aan de rechter zeven stuivers worden gegeven. Bij veel vechtpartijen zullen de schadevergoedingen van de vechters ten opzichte van elkaar zijn weggestreept. Zie Van der Meer, *Fysiek geweld in Sneek*, 75, die hier ten onrechte concludeert dat de compositie in de praktijk een vermindering van de helft van de geldboete betekende.

golden en veel afhankelijk was van de schade. Het onklaar maken van een schip in Smallerland bijvoorbeeld, gecomponeerd voor 1 goudgulden (28 st.), was dan nog niet zo duur.⁶⁰ Begrotelijker was de actie van een zekere Aucke Sickema die in Dantumadeel bij een deel van de koebeesten van Jeppe Stania de hoorns had afgeslagen, de ogen uitgebroken en ribben gekneusd.⁶¹ Hij moest daarvoor 70 stuivers aan de grietman afdragen; daarnaast zal hij dan nog 140 stuivers aan Stania hebben moeten betalen bij wijze van schadeloosstelling binnen het kader van het boetedeel.

Als we dan in de grafiek zien hoeveel gevallen deze tweeledige categorie van 'klein geweld' in de verschillende grietenijen telde, valt op dat ze het omvangrijkst was in de kleigrietenijen. In elk daarvan omvatte ze meer zaken dan de hierna volgende categorie van het ernstige, maar niet dodelijke vechtgeweld. De enige uitzondering in dit opzicht vormt Smallerland, maar het beeld lijkt minder representatief vanwege de aanstelling van een inactieve grietman halverwege de door ons bestudeerde periode.

Bij dit ernstige geweld ging het altijd om zware maar uiteindelijk niet dodelijke verwondingen en botbeschadigingen, meestal toegebracht met scherpe wapens, die sporen achterlieten op het lichaam, in de vorm van littekens, verlammingen of andere blijvende handicaps. Natuurlijk konden deze ook het resultaat zijn van het steken met een beitel, het smijten met een kan, het beuken met een vaarboom, het hanteren van een pook, zeis of hooivork of wat een agressiepleger al niet meer aan instrumentarium bij de hand had. Men zou bij dit soort misdrijven verwachten vaak wapens tegen te komen waarover de weerbare mannen thuis moesten beschikken met het oog op hun inzet voor de landsverdediging.⁶² Een enkele keer stuit men wel op het gebruik van een piek, een degen of een gavelijn (korte spies) en tweemaal is sprake van het afschieten van een pijl, vermoedelijk met een handboog. Maar in negen

van de tien gevallen lijkt men daar niet naar deze professionele wapens gegrepen te hebben en was het genoemde broodmes het wapen waarmee de ernstige verwondingen werden veroorzaakt.

In het Oudfries staan zulke verwondingen bekend als *dolgen*. Eenmaal komen we die term ook tegen, in de rekening van Baarderadeel waar onder het boekjaar 1527-1528 voor een zekere Wble Fecke zoon van Jorwert is genoteerd dat hij iemand een 'inrijch (inwendig) *dolch* ofte wond had gesteecken in de borst'.⁶³ Voor het overige spreken de bronnen, geheel conform de Saksische Ordonnantie, van wonden of kwetsuren, waarvan de grootte kan worden opgemeten. Het bedrag dat Wble Fecke zoon aan de rechter voor zijn vredebreuk moest betalen, ter hoogte van vijf pond en twaalf stuiver (maakt 112 st. in totaal) - los van de compensatie aan zijn slachtoffer, laat al zien dat daders kapitalen kwijt konden zijn voor hun doorgaans in woede gepleegde aanval. De grootte van de bedragen werd in beginsel gerelateerd aan de mate van disfunctioneren van het slachtoffer door de bij het misdrijf veroorzaakte beschadiging, waarbij de vergoeding voor doodslag van een man (mangeld) de basis voor alle berekeningen vormde. Wie bijvoorbeeld twee ogen, twee handen of twee voeten verloor, was volledig gehandicapt en kon geen kostwinner meer zijn: reden voor de opstellers van de Saksische Ordonnantie om, aansluitend bij oudere tradities, de veroorzaker ervan voor één mangeld van maximaal 150 goudgulden voor de boete en 75 voor de breuk aan te slaan.⁶⁴ Het verlies van één oog, één hand of één voet kwam de dader logischerwijs op een half mangeld te staan. Bij het bepalen van de boete- en breukgeldten voor *dolgen* was het aan de rechter, de bijzitters, de gerechtsbode of twee 'waerachtige mannen' om de ernst vast te stellen. Soms kon de diepte van de wond worden gemeten, met een vinger of een vingerlid. Vaak lukte dat ook niet en was het een kwestie van de kennersblik. Voor ons is het niet te zeggen waarom Pieter van Munnike-

⁶⁰ Tresoar, Rentmeestersrekening 38 (Smallerland), 1525-1526, p. 46.

⁶¹ Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1526-1527, p. 75.

⁶² J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017), 78-82.

⁶³ Tresoar, Rentmeestersrekening 40 (Baarderadeel), 1527-1528, p. 127.

⁶⁴ Saksische Ordonnantie, nrs. 44 en 45.

buren in 1528 de rechter van Oost-Dongeradeel 168 stuivers moest betalen voor een wond in de borst bij Jacob Douwes, terwijl Jan Popke zoon in dezelfde grietenij slechts 28 stuivers als breuk kwijt was voor een vleeswond in het lijf bij ene Sipke. Meer duidelijkheid was er bij het bijten van een lamme vinger bij een man genaamd Jue door Nitte tapper in Dantumadeel in 1525. Grietman Syds Tjaarda rekende daarvoor 25 goudgulden (700 st.) aan breukgeld, wat dan net weer meer was dan het vierde part van het mangeld-breukdeel dat voor het verlammen van duimen en vingers in de Saksische Ordonnantie stond.⁶⁵ Dat de grietmannen de vrijheid namen om flink van de norm af te wijken, blijkt bij het soortgelijke geval dat zich in 1529 in Baarderadeel voordeed, waar Albert kistmaker van Jellum zijn joodse collega Israhel te Jorwert niet een maar twee lamme vingers had bezorgd – wat laatstgenoemde nadien flink belemmerd zal hebben bij het uitoefenen van zijn beroep – en daarvoor slechts 336 stuivers aan grietman Jarich van Dekema hoefde af te staan.⁶⁶

Het heeft geen meerwaarde hier verder uit te weiden over de andere vormen van ernstige verwondingen in de categorie grof persoonlijk geweld. Zien we naar de aantallen, mede in relatie tot de compositiebedragen die ervoor werden gerekend, dan dringt zich de conclusie op dat dit soort misdrijven naar verhouding het vaakst geregistreerd is en naar alle waarschijnlijkheid ook het vaakst is voorgekomen in de veen- en zandgrietenijen Haskerland, Schoterland (met Aengwirden), Weststellingwerf en Ooststellingwerf.

7. Doodslag en moord

Spoort dit nu ook met de cijfers die de rekeningen ons bieden over de misdrijven met een dodelijke afloop? Over moord in de middeleeuwse betekenis van het verraderlijk en heimelijk ombrengen van

anderen – dat de dader bij behandeling door het hoogste gerecht altijd met de dood moest bekopen – kunnen we kort zijn. Daarvan hebben zich in onze veertien grietenijen maar twee gevallen voorgedaan: een in Ooststellingwerf en het andere in Leeuwarderadeel. Het eerste betrof de politiek geladen moord op de Habsburgse grietman Vranck Roelofs in 1524, gepleegd door een groep Gelders-gezinden die het de rechter kennelijk kwalijk namen dat hij in 1518 van partij was gewisseld.⁶⁷ De nieuwe grietman Gerrit Kost wist een van de daders, Jan Roelofs, gevangen te nemen en naar Leeuwarden op te brengen, alwaar deze na een kort proces op 4 januari 1526 werd onthoofd. Het tweede geval was van een andere orde. Het ging om een moordbrandpoging van een jongen die in 1529 in het huis van zijn meester heimelijk vuur in het stro had gestoken.⁶⁸ Onbekend is of de actie tot slachtoffers leidde en welke straf de jongen kreeg nadat hij in Leeuwarden aan het Hof was overgedragen.

Alle andere zaken, twintig in totaal, hebben betrekking op onbedoelde doding van een voor de dader bekende persoon, als gevolg van een uit de hand gelopen confrontatie, waarbij een mes of een ander wapen werd ingezet. Zo'n typische casus lijkt me die van een zekere Arcke Gerbets in Schoterland die ene Douwe Wittes een doorgaande wond in de schouder had bezorgd waaraan Douwe naderhand is overleden.⁶⁹ Daarbij wordt opgemerkt dat door de verwanten van de dode over de zaak bij het Hof wordt geprocedeerd. Duidelijk is dat de grietman zo'n doodslag zelf niet mocht afhandelen. Het al eerder geciteerde artikel 72 van de Saksische Ordonnantie geeft de slachtofferpartij of klager ruimte om samen met de rechter te bepalen of men de dader met geld wil laten betalen of ervoor kiest te procederen om hem zijn hals te doen verliezen. Hoewel de grond-

⁶⁵ Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1525-1526, p. 48. Saksische Ordonnantie, nr. 66.

⁶⁶ Tresoar, Rentmeestersrekening 40 (Baarderadeel), 1529-1530, p. 176.

⁶⁷ *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde*, 11-12. Vgl. Criminele Sententies Hof van Friesland, nr. 212, f. 43, met de uitleg dat Jan Roelofs naast een aantal anderen de grietman had opgewacht en persoonlijk, gewapend met een partizaan (een steekwapen met een breed blad), 'geassisteert ende bijden daet geweest is', toen de grietman werd vermoord. Voor de achtergrond van de tussen 1514 en 1524 in Fryslân woedende burgeroorlog tussen Habsburg en Gelre, zie J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017), hoofdstuk 6.

⁶⁸ Tresoar, Rentmeestersrekening 35 (Leeuwarderadeel), 1528-1529, p. 117.

⁶⁹ Tresoar, Rentmeestersrekening 45 (Schoterland en Aengwirden), 1528-1529, p. 128.

3. Fysiek geweld bij een ruzie over een kaartspel: schilderij uit de kring van Jan Bruegel de Oudere naar Pieter Bruegel de Oudere. Kunsthistorisches Museum, Wenen, Wikimedia Commons, Publiek Domein

regel aangeeft dat een doodslager zijn leven had verspeeld, bleef het zo dus mogelijk doodslagen *civiliter*, met geld, af te handelen. Het staat er niet bij, maar wanneer daartoe werd besloten, diende de dader zijn breukgeld geheel aan het Hof en niet aan de grietman af te dragen. En dus zal er bij veel van dit soort gevallen afgehandeld zijn door een raadsheer in plaats van door de grietman. Bij het natrekken van de namen in de Criminele Sententies van het Hof voor de periode 1524-1530 valt op dat maar weinig van de doodslagcases die de grietmannen naar Leeuwarden doorverwezen,⁷⁰ hebben geresulteerd in een veroordeling met een doodstraf. Omdat ze niet ook elders geregistreerd zijn, weten we ook niet welke bedragen ermee gemoeid zijn geweest. Verder mag worden onderstreept dat in de rekeningen van onze Friese

grietenijen geen enkel bericht over doding in het kader van een bloedwraakvete gevonden wordt. Dat doet toch vermoeden dat dit voor de vijftiende eeuw nog bekende fenomeen op de een of andere wijze door de centrale overheid met succes aan banden was of werd gelegd.

Over de inzet van de grietmannen kan alleen worden gezegd dat deze hun best moesten doen de dader aan te houden en informatie in te winnen over zijn inkomenssituatie om te zien of er iets beschikbaar was aan boete- en breukgeld. Dat viel soms tegen, bijvoorbeeld in Schoterland, waar in 1525 een zekere Hendrick van Drenthe de huisvrouw van een ander had doodgestoken en vervolgens was ontlopen zonder iets anders achter te laten dan twee bedden en een koperen pot.⁷¹ Die huisraad moest volgens de schrijver

⁷⁰ Zie echter de hierna genoemde zaak van Steffen Jacobs.

⁷¹ Tresoar, Rentmeestersrekening 45 (Schoterland en Aengwirden), 1524-1525, p. 31.

van de Rekenkamer dan maar in handen van de keizer worden gesteld. In 1530 had de grietman van Haskerland op dezelfde wijze te maken met twee doodslagers uit de streek die zich inmiddels buiten het land bevonden.⁷² Uit het goedkeurende commentaar in de marge van de post uitgaven, waar de grietman meldt voor twee goudgulden een zekere Sybren Peekis te hebben ingehuurd ‘... die welcke op zijn hant wacht om alle criminele saecken te straffen’, mag overigens wel blijken dat de rentmeester begrip had voor de noodzaak om juist hier extra in de geweldsbetrijding te investeren.⁷³

Een zijdelingse blik op hoe de grietmannen hierbij te werk konden gaan, biedt een onkosten-declaratie van Syds Tjaarda van Dantumadeel in het geval een ruzie met fatale afloop bij arbeiders van het klooster Klaarkamp.⁷⁴ Na het incident, waarbij de kuipersknecht (*cueperfeint*) Steffen Jacobs uit Dronryp de varkenshoeder (*swijneproest*) Tyaerdt Tonys een levensbedreigend gat in zijn lijf had gestoken, heeft de grietman de dader meteen in het gevang gezet om af te wachten of Tyaerdt het ook zou overleven. Dat bleek niet het geval, want het slachtoffer gaf de geest na zes dagen. Daarop bracht hij Steffen Jacobs met hulp van een paar dienaars persoonlijk naar Leeuwarden voor een verdere behandeling van de zaak. Alles bij elkaar bracht hij daarvoor de rentmeester-generaal 49 stuivers in rekening: 18 (6x3) st. mondkost, 7 st. bewakingsgeld en 24 st. voor twee dagen vervoer en vacatie. De bedragen zijn niet becommentarieerd en zullen hem dus toegestaan zijn; begrijpelijk omdat de grietman er verder geen compositiegeld aan heeft kunnen overhouden.⁷⁵

Wat de spreiding van al deze doodslag- en moordzaken betreft, springt in het oog dat veertien

van de 22 in de vier zuidelijke Woudgrietenijen Haskerland (twee), Schoterland en Aengwirden (zes), Weststellingwerf (drie) en Ooststellingwerf (drie) plaatsgegrepen hebben. Rekent men ook Dantumadeel met zijn drie casussen tot die groep, dan komt het homicidecijfer voor de Wouden nog hoger uit. Dat in de periode 1524-1530 ook vijf gevallen zijn geregistreerd voor de kleigrietenij Leeuwarderadeel, geeft wel weer aan dat ook toeval en grilligheid een rol gespeeld zullen hebben. Houdt men er echter rekening mee dat voor geen van de andere kleigrietenijen een homicidegeval is geregistreerd en bedenkt men tevens dat in de vier genoemde zand- en veengrietenijen juist ook het aandeel van het grove geweld bovenmatig sterk was, dan leidt deze kennis toch tot de conclusie dat er in de Woudgrietenijen sprake is geweest van een significant hoog geweldsniveau.

In de criminaliteitshistorische literatuur wordt het homicidegetal steeds berekend naar het aantal doden per jaar per 100.000 inwoners.⁷⁶ Wat ons rurale gebied betreft, bieden cijfers voor een periode van slechts zes jaar niet bepaald een stevige basis voor een dergelijke exercitie, maar als we onze 22 casussen afzetten tegen het geschatte bevolkingsaantal van 29.000 en dit extrapoleren, dan hebben we met 76 in zes jaar een homicide-aantal voor alle veertien grietenijen samen van 12,6. Dat lijkt fors, tegen de achtergrond van het huidige homicidecijfer voor heel Nederland van 0,55.⁷⁷ Bij een meer toegespitste berekening voor de vier zuidelijke Woudgrietenijen (veertien doodslagen), in relatie tot hun toenmalige bevolking van om en nabij de 10.500 personen, zou het homicidecijfer op het verhoudingsgewijs hoge getal van 22,2 per jaar (133:6) uitkomen, of - als we er ook de drie andere Woudgrietenijen inclusief Dantumadeel bij betrekken - met

72 Tresoar, Rentmeestersrekening 44 (Haskerland), 1529-1530, p. 90.

73 Ibidem, 1527-1528, p. 67.

74 Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1529-1530, pp. 161, 164.

75 Overigens heeft het Hof er ook geen compositiegeld voor geboekt: de raadsheren hebben de dader met het zwaard ter dood laten brengen: Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7488 Crimineel Sententieboek 1516-1542, f. 83, vonnis 25 mei 1530.

76 R. Muchembled, *A History of Violence* (Cambridge 2012), 38-40.

77 Dit alleen bij wijze van ruwe indicatie: moordcijfers voor de huidige tijd zijn moeilijk te vergelijken met die uit vroeger eeuwen. Zie de op internet beschikbare lijst van landen met opzettelijke doodslag-rate: https://nl.qwe.wiki/wiki/List_of_countries_by_intentional_homicide_rate (geraadpleegd 7 augustus 2020).

zeventien doodslagen voor een bevolkingsgroep van een kleine 16.000, op 17,1 per jaar (103:6). De zes kleigrietenijen met hun 12.000 inwoners zouden daartegenover met vijf doodslagen een score bieden van 6,9.

Voor Fryslân is nog weinig vergelijkingsmateriaal beschikbaar. Alleen voor Leeuwarden en Sneek kunnen een paar cijfers gefilterd worden uit de voor die steden overgeleverde gerechtsregisters. De *Stedstiole* van Leeuwarden omvat slechts een tijdvak van krap twee jaar, van het voorjaar van 1502 tot begin 1504, die van Sneek beslaat de perioden 1491-1495 en 1506-1517. In de bron van het toen ca. 4000 inwoners tellende Leeuwarden,⁷⁸ met een kleine tweehonderd aantekeningen over misdrijven, stuiten we op maar één doodslag.⁷⁹ In die van het kleinere Sneek is echter voor de jaren 1491-1495 sprake van niet minder dan dertien doodslagen.⁸⁰ Deze dertien gevallen binnen vijf jaar op een bevolking van 2400⁸¹ zou het extreem hoge homicide-aantal opleveren van 108. Vreemd genoeg tellen we daar voor de periode 1506-1517 slechts twee zaken waarbij iemand doodgestoken is. De verschillen zijn lastig te interpreteren. Misschien moeten we er rekening mee houden dat Sneek in de roerige tijd van Schier en Vet, kort vóór de vestiging van het Saksische gezag een zeer gewelddadige cultuur kende, die dan nadien in meer of mindere mate beteugeld is door het nieuwe gezag.⁸² Het lage getal voor Leeuwarden van één binnen twee jaar en het even lage getal voor het latere Sneek van twee binnen tien jaar, zouden bij extrapolatie tegen de achtergrond van hun bevolkingsaantallen, op respectievelijk 12,5 en 8,3 komen. Dat zijn cijfers die goed sporen

met het getal van Haarlem, waarover voor de jaren 1459-1542 met ca. 1,5 doodslagen per jaar op een bevolking van ca. 16.000 het cijfer 9 berekend kan worden.⁸³ Zo bezien zouden Leeuwarden en Sneek zich dan met hun doodslagcijfers tussen de klei- en de Woudgrietenijen in plaatsen. Dat zal weinig verbazing wekken. Hoewel stadsbesturen veel energie staken in het beteugelen van de misdaad moesten ze er rekening mee houden dat er vanwege de marktfunctie, de drukte en het vertier binnen hun steden nu eenmaal meer kans was op geweldsontsporingen dan op het omringende platteland.⁸⁴

8. Conclusie

Met alle voorbehoud die cijfermatige exercities voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd nu eenmaal vragen, kunnen we op basis van de Friese grietmansrekeningen over de periode 1524-1530 allereerst vaststellen dat het overgrote deel van de in de nedergerechten behandelde of doorverwezen zaken betrekking had op geweldsmisdrijven. Omdat er vooralsnog weinig aanwijzingen zijn dat andere delicten zoals diefstal en roof systematisch aan de aandacht van de rechters zijn ontsnapt, nemen we vooralsnog aan dat de misdaad in Fryslân dan ook in het algemeen voor het merendeel de uitoefening van geweld betrof. Een tweede hoofdconclusie is dat er op dit terrein grote verschillen waren tussen de diverse plattelandsregio's. In de Woudgebieden in het zuidoosten van het gewest was sprake van significant meer doodslagen en misdrijven die met zware verwondingen gepaard gingen dan in de kleigrietenijen in het westen en noorden, waar het minder

⁷⁸ M. Schroor, 'Lantstadt, "Eene jonghe aencommende lantstadt". Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1606)', *Leeuwarder Historische Reeks* 3 (1992), 107-142, aldaar 110, 120.

⁷⁹ *Leeuwarder Stedstiole 1502-1504*, nr. X 96: 'Wýbren schomaker ... en oer dolgh der by daedel'.

⁸⁰ *Sneker recesboeken*, nrs. 114, 197, 218, 770, 809, 1100, 1210, 1481, 1634, 1792, 1801, 1802 en 1867.

⁸¹ M. Schroor, 'De bevolkingsomvang en bevolkingsevolutie van Sneek', in: idem (red.), *Sneek. Van veenterp tot waterpoortstad* (Leeuwarden 2011), 195-201, aldaar 195.

⁸² Al blijkt uit de casussen zelf geen directe relatie met partijtwisten. Renate van der Meer, die meer focuste op de aard van het geweld, waarin overigens ook een terugloop qua ernst van de zaken waar te nemen lijkt, gaat verder niet in op deze ontwikkeling: Van der Meer, *Fysiek geweld in Sneek*, 73.

⁸³ Müller, *Misdaad en straf in Haarlem*, 64.

⁸⁴ Vgl. TeBrake, 'Crime and Punishment in rural Holland', 280-282, die voor het laatveertiende-eeuwse Holland wel een hoog geweldsniveau vaststelde maar daarbij tevens concludeerde dat de minst geurbaniseerde en afgelegen delen van het platteland het minst gewelddadig waren. Dat spoort dus niet met onze bevindingen voor de vroege zestiende eeuw.

ernstige geweld, variërend van belediging tot slagen zonder 'blauw en bloed', overwoog. Voor zover we een beeld hebben van het hoge niveau van bloedig geweld in het aan die zuidoostelijke streken grenzende Drenthe - voor een aantal decennia later overigens - lijkt dat van Haskerland, Schoterland en de Stellingwerven daarbij aan te sluiten.

Het is dan nog wel de vraag hoe dit en ook het afwijkende beeld voor de kleigrieteningen, kan worden verklaard. Van Deursen geeft als context dat men in Drenthe volgens het Drentse Landrecht vanouds gewend was het recht snel in eigen hand te nemen; dat Landrecht is volgens hem ook op te vatten als '... een nadere regeling van de bevoegdheid van elke Drent zichzelf recht te verschaffen'.⁸⁵ Dat verklaart op zichzelf echter weinig, want waarom zouden de Drenten, de Stellingwerfers en de Schoterlanders zo sterk aan die gereglementeerde eigenrichting vastgehouden hebben, een traditie die eerder in de economisch welvarender kleigebieden van Fryslân en Groningen ook sterk was geweest? Ik heb het antwoord zelf ook niet meteen voorhanden maar denk dat het op de een of andere manier gezocht moet worden in de rol van de centraliserende overheid - die zich juist in de door ons bestudeerde periode in Fryslân sterk begon te manifesteren - en in de communale vorm van samenleven, die in de relatief arme zand- en veenstreken, met hun geringe mogelijkheden tot bezitsaccumulatie, naar verhouding sterk was en meer dan in het kleigebied neigde tot conservering en continuering van de eenmaal ontwikkelde rechtstradities. Nader onderzoek voor plattelandsregio's elders kan daar misschien een beter zicht op bieden.

---

⁸⁵ Van Deursen, 'De zestiende eeuw', 274.

De Vrije Fries

Deel 100
2020

THEMA: KONING REDBAD

Koning voor eens en altijd. Inleiding op het thema Redbad

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

Koning van de Friezen: wat we te weten kunnen komen
over het koningschap van Redbad

Radbods verpletterende nederlaag in de slag bij Dorestad

De legende van Cunera en het Gudrunlied

De Friese kroon in de Bourgondische machtspolitiek: een stand van zaken

Een portret van koning Radboud en zijn relatie met de stad Medemblik

De verbeelding van Redbad en andere 'heidense helden' in vergelijkend perspectief

Redbad: over het vuren van de pijl en het kruis als icoon

BIJDRAGEN

Een organisatorische geschiedenis van de Friese zuivelindustrie, 1950-1997

De boerenleenbanken in Opsterland tot 1940

Hoe God verscheen in Jorwerd

Drie doctoren en een stadhoudelijk lichaam

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

BOEKBESPREKING

Bespreking van Hessel de Walle, *De mannen van de Overval:*
Heroïek en tragiek in 26 levensverhalen

Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2019

Over de auteurs